

SER MAKS
HEJSTINGS

KATASTROFA

Evropa ide u rat 1914.

I KNJIGA

Preveo
Nenad Dropulić

■ Laguna ■

Naslov originala

Max Hastings

CATASTROPHE

Europe Goes to War 1914

Copyright © Max Hastings 2013

Translation Copyright © 2014 za srpsko izdanje, LAGUNA

Kupovinom knjige sa FSC oznakom
pomažete razvoj projekta odgovornog
korišćenja šumskih resursa širom sveta.

SW-COC-001767

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Za Peni, koja obavlja stvaran posao

Sadržaj

Spisak ilustracija	9
Mape.	13
Uvod.	17
Hronologija 1914.	25
Organizacija vojske 1914.	27
Prolog: SARAJEVO.	29
1. „Predosećaj da se nešto sprema“	
1. PROMENA I PROPADANJE	45
2. BORBENI PLANOVI	78
2. Silazak u rat	
1. AUSTRIJA PRETI	98
2. RUSIJA REAGUJE	115
3. NEMCI MARŠIRAJU	141
4. BRITANCI ODLUČUJU	153
3. „Vrhunski prizor sveta u plamenu“	
1. SEOBE.	178
2. STRASTI	188

3. ODLASCI	208
4. Slom na Drini	224
5. Smrt uz trube i zastave	
1. SPROVOĐENJE PLANA XVII	251
2. „NEMAČKA ZVERSTVA“	287
3. LANREZAK PROTIV ŠLIFENA	296
6. Britanci u borbi	
1. MONS.	303
2. LE KATO: „ŠTA JE OVDE ZABAVNO, JA NE VIDIM.“	328
7. Povlačenje	352
8. Tanenberg: „Avaj, koliko hiljada leži tamo u krvi!“	377
O autoru.	411

Ilustracije

Retki su snimci s bojnih polja iz 1914. Fotografije koje navodno prikazuju borbu često su nameštene ili lažne, a mnogi potpisi iz tog vremena namerno su ili slučajno netačni. Fotografije za ovu knjigu birane su s ovim činjenicama na umu kako bi pružile najživlji utisak izgleda bojišta; za retke se zna tačno gde i kada su snimljene, a neke su predratne.

Car Vilhelm II (*Popperfoto/Getty Images*)

Poenkare i ruski car, Sankt Peterburg, juli 1914. (© *Interfoto/Alamy*)

Askvit i Lojd Džordž (Privatna zbirka)

Pašić (*Imagno/Getty Images*); Berhtold (*akg/Imagno*); Sazonov (© *RA/Lebrecht Music&Arts*); Grej (*Hulton Archive/Getty Images*); Čerčil (*Hulton Archive/Getty Images*); Betman Holveg (*DAP/Press Association Images*)

Rusi se mole za božju pomoć. (*Mirrorpix*)

Moltke (*The Granger Collection/Topfoto*); Ludendorf (*Hulton Archive/Getty Images*); Hindenburg (*Hulton Archive/Getty Images*); Kičener (*Hulton Archive/Getty Images*); Lanrezak (*Mary Evans/Epic/Tallandier*)

-
- Konrad (© *Ullsteinbild/Topfoto*); Žofr (© *Roger Viollet/Topfoto*); Frenč (© *Roger Viollet/Topfoto*); Hejg (© *Roger Viollet/Topfoto*); Falkenhajn (*Hulton Archive/Getty Images*); Franše d'Epere (*DeAgostini/Getty Images*)
- Rusi u Galiciji (*Mirrorpix*)
- Juriš srpskih jedinica (*Robert Hunt Library/Mary Evans*)
- Putnik (© *The Aret Archive/Alamy*)
- Počorek (*Getty Images*)
- Kaplar Egon Kiš (© *IMAGNO/Lebrecht*)
- Austrijski vojnici vrše masovno pogubljenje srpskih civila.
(© *Robert Hunt Library/Mary Evans*)
- Austrijsko opsadno oruđe (*Photo12/Ann Ronan Picture Library*)
- Kluk (*akg-images*)
- Bilov (© *INTERFOTO/Alamy*)
- Francuski vojnici pre sloma (© *Roger Viollet/Topfoto*)
- Belgijanci u borbi (*Underwood Archives/Getty Images*)
- Legendarne francuske sedamdesetpetice (*Roger Viollet/Rex Features*)
- Smit-Dorijen (*Mirrorpix*)
- Vilson, Foš i Ige (*Hulton Archive/Getty Images*)
- Mari (*Universal History Archive/UIG/The Bridgeman Art Library*)
- Nemačko napredovanje (*RA/Lebrecht Music&Arts*)
- Francuzi pokazuju ofanzivni duh. (*Mirrorpix*)
- Austrougarska konjica u Galiciji (© *Robert Hunt Library/Mary Evans*)
- Britanci se razmeštaju za svoju prvu bitku. (© *IWM (Q 53319)*)
- Britanci čekaju neprijatelja.
- Samsonov (*DeAgostini/Getty Images*)
- Rusi pod napadom

-
- Ruski zarobljenici posle Tanenberga (© Robert Hunt Library/
Mary Evans)
- Renenkampf (RIA Novosti)
- Fortunino Matanija, slika Baterije L u borbi kod Nerija (©
David Cohen Fine Art/Mary Evans Picture Library)
- Midlseks pod paljbom (R.C. Money. LC GS 1126. Objavljeno
uz dozvolu Biblioteke Univerziteta Lidsa.)
- Devojka iz Safoka vozi tramvaj u Loustoftu. (© IWM (Q
31032))
- Ruski vojnici u logoru (David King Collection)
- Ruska poljska bolnica (David King Collection)
- Zapadni front, zima 1914. (© SZ Photo/Scherl/The Bridgeman
Art Library)
- Doroti Filding (Warwickshire County Record Office collecti-
ons: CR2017/F246/326); Eduar Kerdeve (Personal archives
of Jean Coeurdevey); Žak Rivije (All rights reserved. Pri-
vate collection); Rihard Henč (bpk/Studio Niermann/Emil
Bieber); Pol Lintje (from „Avec une batterie de 75. Le Tube
1233. Souvenirs d'un chef de pièce (1915–1916)“ by Paul
Lintier, Paris 1917); Vladimir Litauer (From „Russian Hus-
sar“ by Vladimir S. Littauer, J.A. Allen&Co, London, 1965);
Konstantin Šnajder (Constantin Schneider als Oberleut-
nant; Foto: Privatbesitz; Reproduction: Salzburger Landes-
archiv; aus: Veröffentlichungen der Kommission für Neuere
Geschichte Österreichs, Bd.95, Wien [u.a.] Böhlau, 2003);
Lajonel Tenison (Tennyson Research Centre, Lincolnshi-
re County Council); Venesija Stenli (© Illustrated London
News Ltd/Mary Evans); Luis Spirs (Patrick Aylmer); Hele-
na Švajda i Vilhelm Kajzen (State Archive of Bremen); Luj
Barta (From „Les Carnets de guerre de Louis Barthas, ton-
nelier, 1914–1918“ © Editions de la Découverte. Paris.
English edition to be published in 2013 by Yale University
Press); Fransoa Majer (© IWM Q 111149)

Porodica beži s bojnog polja. (*Mirrorpix*)
Britanski vojnici u Belgiji, zima 1914. (K.W. Brewster/The
Liddle Collection/Leeds University Library. Photograph
LC GS 0195)

Iako je preduzeto sve da se pronađu vlasnici autorskih prava fotografija, u nekim slučajevima to je bilo nemoguće. Pisac i izdavači bi rado primili svaku informaciju koja bi omogućila da se ovi propusti u budućim izdanjima isprave.

Mape

Piščeva napomena:

Pokreti ogromnih armija 1914. bili su toliko složeni da je nemoguće podrobno ih prikazati kartografski. Trudio sam se da ove mape budu jasne laicima pa su, na primer, izostavljeni brojevi divizija osim tamo gde su bili neophodni. Mape se načelno zasnivaju na mapama iz *Vojnog atlasa Prvog svetskog rata* Artura Benksa (*Heinemann, 1975*).

Koncentracija sukobljenih armija na

Zapadnom frontu, avgust 1914.213
Srbija, 1914.233
Pogranične bitke u Loreni, 10–28. avgusta 1914.269
Nemački prodor kroz Belgiju, avgusta 1914.299
Bitka kod Monsa, 23. avgusta 1914.313
Britanci kod Le Katoa, 26. avgusta 1914.345
Povlačenje saveznika, 23. avgusta – 6. septembra 1914.359
Pregled Istočnog fronta381
Ruski prodor u Istočnu Prusku387
Bitka kod Tanenberga, 24–29. avgusta 1914; situacija pred bitku401
Bitka kod Tanenberga; poslednji čin403

Kao komandant Štabne akademije Kopnene vojske Velike Britanije 1910, brigadni general Henri Vilson procenio je mogućnost izbijanja evropskog rata i tvrdio da je jedina britanska mudra mogućnost da sklopi savez s Francuskom protiv Nemačke. Jedan student se usudio da kaže da bi samo „nezamisliva glupost državnika“ mogla izazvati opšti sukob. Vilson je podsmešljivo odvratio: „Ha! Ha! Ha! Upravo nezamislivu glupost ćete i dobiti!“

„Pripremamo se za ulazak u dugačak tunel pun krvi i mraka.“

ANDRE ŽID, 28. juli 1914.

Jedan zvaničnik ruskog Ministarstva inostranih poslova u šali je rekao britanskom vojnom atašeu: „Trebalo bi da ste vi vojnici vrlo zadovoljni što smo vam spremili ovako lep rat.“ Oficir je odgovorio: „Moraćemo da sačekamo i vidimo hoće li to zaista biti lep rat.“

Uvod

Vinston Čerčil je kasnije napisao: „Nijedna faza Velikog rata po zanimljivosti se ne može porediti s početkom. Odmereno, nemo prikupljanje ogromnih snaga, nesigurnost u vezi s njihovim pokretima i položajima, brojnost poznatih i nepoznatih činilaca od početnog sukoba su stvorili neprevaziđenu dramu. Osim toga, u čitavom ratu nije bilo opšte bitke tolikih razmera, nije bilo tako brzog pokolja ni tako visokih uloga. Štaviše, na samom početku naša sposobnost da se čudimo, užasavamo i uzbuđujemo nije bila umrtvljena ognjem godina.“ Sve ove tvrdnje su tačne, mada bi ih retki Čerčilovi saborci u ovim ogromnim događajima prigrlili s ovoliko žara.

U našem, dvadeset prvom veku, opštom predstavom rata vladaju prizori rovova, blata, žice i pesnika. Prihvaćena je pretpostavka da je prvi dan Bitke na Somi 1916. bio najkrvaviji dan u čitavom sukobu. To nije tačno. Avgusta 1914. francuski vojnici su, pod blistavim suncem napredujući kroz netaknute pastoralne predele u gustom poretku, obučeni u plave šinjele i crvene pantalone, predvođeni oficirima na bojnim konjima, pod zastavama i uz zvuke vojne muzike, vodili bitke kakvih posle nije bilo, i uz mnogo strašnju dnevnu cenu. Iako se francuski

gubici osporavaju, najpreciznije procene kažu da su izgubili više od milion ljudi* za pet meseci rata 1914, uključujući i trista dvadeset devet hiljada mrtvih. Jedna četa je ušla u prvu bitku s osamdeset dva vojnika, a do kraja avgusta samo trojica su bila živa i nepovređena.

Nemci su u istom razdoblju izgubili osamsto hiljada ljudi, uključujući i tri puta više poginulih nego u čitavom francusko-pruskom ratu. Ovo je takođe veća stopa gubitaka nego u bilo kojoj kasnijoj fazi rata. Britanci i Francuzi su vodili dve bitke, kod Monsa i kod Le Katoa, koje su ušle u nacionalnu legendu. U oktobru su njihove male snage bačene u tronedeljnu noćnu moru Prve bitke kod Ipra. Jedva su održali liniju fronta, čemu su Francuzi i Belgijanci doprineli mnogo više nego što šovinisti priznaju, ali veći deo stare Britanske kopnene vojske počiva zauvek na grobljima u okolini; četiri puta više kraljevih vojnika poginulo je 1914. nego za sve tri godine Burskog rata. U međuvremenu na istoku, nekoliko sedmica pošto su ostavili polja, radnje i strugove, sudarili su se u masovnim borbama novomobilisani ruski, austrijski i nemački vojnici, a majušna Srbija nanela je Austrijancima niz poraza od kojih se Habzburška carevina zateturala; Austrougarska je do Božića na srpskom i ruskom frontu izgubila 1,27 miliona ljudi, to jest svakog trećeg mobilisanog vojnika.

Mnoge knjige o 1914. ograničene su na opisivanje političkog i diplomatskog vihora iz kog su armije izletele avgusta 1914, ili na vojnu pripovest. Ja sam pokušao te niti da povežem i pružim čitaocima makar neki delimičan odgovor na ogromno pitanje: „Šta se dogodilo u Evropi 1914?“ Prva poglavlja opisuju kako je rat počeo. Posle toga sam pratio šta se dešavalo na bojištima i iza njih dok se, na pragu zime, sukob nije pretvorio u pozicioni

* Izraz „gubici“ označava poginule, nestale, ranjene i zarobljene vojnike. (Prim. aut.)

i zadobio vojni karakter koji je u velikoj meri zadržao sve do poslednje faze 1918. Božić 1914. proizvoljna je tačka završetka, ali ponovo se pozivam na već navedene reči Vinstona Čerčila tvrdeći da je prva faza sukoba bila sasvim jedinstvena i da zaslužuje izdvojenu analizu. Završna poglavlja pružaju neka šira razmišljanja.

Za sam početak rata s pravom se kaže da je najzamršeniji niz događaja u istoriji, koji je mnogo teže shvatiti i objasniti nego revoluciju u Rusiji, početak Drugog svetskog rata ili kubansku raketnu krizu. Taj deo priče neizbežno govori o državicima i generalima koji su rat želeli, kao i o suparničkim potezima Trojnog saveza – Nemačke, Austrougarske i Italije kao neaktivne članice – i Antante, saveza koji su činile Rusija, Francuska i Velika Britanija.

Današnji Britanci veruju da je Prvi svetski rat bio toliko strašan da vrednosti ciljeva zaraćenih strana gotovo nisu ni važni – moglo bi se reći da je to stav *Crne Guje* prema istoriji. To deluje pogrešno čak i ako ne delimo u potpunosti Ciceronov stav da su uzroci događaja mnogo važniji od samih događaja. Mudri istoričar Kenet Morgan, ni konzervativac ni revizionista, održao je 1996. godine predavanje o kulturnoj ostavštini dva svetska sukoba dvadesetog veka u kom je tvrdio da su „istoriju Prvog svetskog rata dvadesetih godina oteli kritičari“. Najistaknutiji među njima bio je Mejnard Kejns, strastveni simpatizer Nemačke, koji je žigosao navodnu nepravdičnost i lakomislenost Versajskog ugovora iz 1919, ni za trenutak ne razmislivši o tome kakav bi mir Evropa uživala da su ga stvarali pobedničko Nemačko carstvo i njegovi saveznici. Zapanjujuća je i veoma preterana suprotnost između revolta britanskog naroda posle Prvog svetskog rata i njihovog trijumfalizma posle 1945. Pripadam onima koji odbacuju tvrdnje da je rat 1914–1918. bio deo drugačijeg moralnog poretka nego rat 1939–1945. Da je Velika Britanija stajala po strani dok Centralne sile osvajaju

Evropu, njene interese bi neposredno ugrozila Nemačka, čiju bi žudnju za prevlašću pobjeda sigurno povećala.

Britanski arheolog iz sedamnaestog veka Džon Obri zapisao je u dnevnik: „Negde 1647. otišao sam kod Parsona Stampa da iz radoznalosti pogledam njegove rukopise koje sam delimično video u detinjstvu, ali do tada su već bili izgubljeni i razasuti; njegovi sinovi, tobđžije i vojnici, čistili su njima oružje.“ Svi istoričari doživljavaju ovakva razočaranja, ali onima koji proučavaju 1914. godinu događa se nešto sasvim suprotno: postoji obilje materijala na mnogim jezicima, a veliki deo tog materijala sumnjiv je ili očigledno krivotvoren. Gotovo svi glavni učesnici u izvesnom stepenu su krivotvorili zapise o svojim ulogama, a mnogo arhivske građe je uništeno, ne samo usled nemara nego često zato što se smatralo da ugrožava ugled nacija ili pojedinaca. Od 1919. godine nemačko vođstvo se trudilo da oblikuje dokumentaciju koja bi oslobodila njihovu zemlju krivice za rat, pa su sistematski uklanjali neprijatne dokaze. Neki Srbi, Rusi i Francuzi postupali su slično.

Štaviše, pošto su se brojni državnici i vojnici nekoliko puta predomišljali u godinama pre 1914, reči koje su izgovarali javno i privatno mogu se upotrebiti kao podrška mnogim različitim procenama njihovih stavova i namera. Jedan naučnik je jednom opisao okeanografiju kao „stvaralačku delatnost pojedinaca koji zadovoljavaju sopstvenu znatiželju. Oni pokušavaju da pronađu smislene obrasce u istraživačkim podacima, svojim i tuđim, a njihova tumačenja zasnivaju se na pretpostavkama mnogo češće nego što se misli.“ Isto važi i za proučavanje istorije uopšte, a posebno za proučavanje 1914. godine.

Naučne rasprave o odgovornosti za rat besne već decenijama kroz nekoliko jasno odvojenih faza. Jedan stav, prihvaćen dvadesetih godina prošlog veka i nastao pod uticajem sveopšteg uverenja da je Versajski ugovor iz 1919. nametnuo nepotrebno teške uslove Nemačkoj, kaže da su sve evropske sile podjednako

odgovorne. Zatim se u Italiji 1942. i u Velikoj Britaniji 1953. pojavila uticajna knjiga Luidija Albertinija *Poreklo rata 1914.* i poslužila kao osnova mnogih kasnijih proučavanja, naročito zbog svog naglašavanja odgovornosti Nemačke. Godine 1961. Fris Fišer je objavio još jedno pionirsko delo; u knjizi *Ratni ciljevi Nemačke u Prvom svetskom ratu* on je tvrdio da Nemačko carstvo mora poneti teret odgovornosti jer pisani dokazi pokazuju da je nemačko vođstvo želelo da otpočne evropski rat pre nego što ubrzani razvoj i naoružavanje Rusije izazovu velike promene u strategijskim prednostima.

Fišerovi sunarodnici su u početku odgovorili gnevom. Pripadali su naraštaju koji je preko volje shvatio neophodnost prihvatanja tereta odgovornosti za Drugi svetski rat, a Fišer je tražio da njegov narod preuzme i odgovornost za Prvi. To je bilo previše, i njegova sabrača naučnici obrušila su se na njega. Ogorčenost nemačke „Fišerove kontroverze“ ne može se uporediti sa sličnim raspravama istoričara u Velikoj Britaniji ili Sjedinjenim Državama. No kad se prašina slegla, nastala je sveopšta saglasnost, uz sitne rezerve, da je Fišer imao pravo.

No u poslednje tri decenije različite strane njegove teze žestoko osporavaju pisci s obe strane Atlantika. Najjači utisak ostavlja rad Žorž-Anrija Sutua iz 1989. *Zlato i krv.* Sutu se u ovoj knjizi nije bavio uzrocima sukoba, nego suprotstavljenim ratnim ciljevima zemalja Antante i Centralnih sila, ubedljivo pokazujući da Nemci nisu ušli u rat s jasnim planom za sticanje prevlasti nad svetom, nego su svoje ratne ciljeve usvajali usput. Neki istoričari izorali su još dublje brazde. Šon Makmikin je napisao 2011: „Rat iz 1914. mnogo je više ruski nego nemački rat.“ Semjuel Vilson je na seminaru održanom marta 2012. u *Vilsonovom centru* u Vašingtonu rekao da teorija o jasnoj nemačkoj odgovornosti više nije održiva. Nil Ferguson veliku odgovornost pripisuje britanskom ministru inostranih poslova ser Edvardu Greju. Kristofer Klark tvrdi da je Austrija

imala pravo da se za ubistvo nadvojvode Franca Ferdinanda vojno osveti Srbiji, koja je praktično kriva za rat. U međuvremenu Džon Rol, vrhunski historičar nemačkog cara i njegovog dvora, nepokolebljivo ostaje pri stavu da postoje „ključni dokazi o namerama Nemačke“.

Nije važno – za sada – koja od ovih teza zvuči ubedljivo ili ne; dovoljno je reći da se prepirke o 1914. nikada neće utišati. Moguća su brojna različita tumačenja, a sva se zasnivaju na pretpostavkama. Početak dvadeset prvog veka stvorio je mnoštvo svežih teorija i maštovitih preispitivanja Julske krize, ali zapanjujuće malo važnog i uverljivog novog dokumentarnog materijala. Nema i nikada neće biti „konačnog“ tumačenja uzroka rata; pisci mogu da ponude samo lične stavove. Iako jasno iznosim sopstvene zaključke, dao sam sve od sebe da istražim dokaze koji upućuju na suprotno kako bih pomogao čitaocima da stvore svoje mišljenje.

Svedoci tog vremena bili su, kao i njihovi potomci iz dvadeset prvog veka, ispunjeni strahopoštovanjem prema razmerama onoga što se dešavalo Evropi u avgustu 1914. i u kasnijim mesecima i godinama. Poručnik Edvard Luis Spirs, britanski oficir za vezu s francuskom Petom armijom, mnogo kasnije je razmišljao: „Kad prekookeanski brod tone, svi na njemu, veliki i mali, bore se jednako uzaludno i otprilike isto vreme protiv prirode toliko nadmoćne da je svaka razlika u snazi ili veštini plivača beznačajna u poređenju sa silama s kojima se sukobljavaju i koje će ih progutati sve, neke ranije, neke minut-dva kasnije.“

Posle stupanja zemalja učesnica u sukob naglašavao sam svedočanstva običnih ljudi – vojnika, mornara, civila – koji će postati žrtve tog sukoba. Iako su ovde opisani i čuveni ljudi i dobro poznati događaji, svaka knjiga napisana stoleće kasnije treba da teži uvođenju novih gostiju na zabavu, što donekle objašnjava zašto sam se usredsredio na frontove u Srbiji i Galiciji, malo poznate zapadnim čitaocima.

U opisivanju ogromnih događaja koji su se istovremeno odvijali na bojištima međusobno udaljenim stotinama kilometara, najteže je odlučiti se za način predstavljanja. Odabrao sam da ratišta prikažem uzastopno, prihvatajući izvesne poremećaje hronologije. To znači da će čitaoci morati da se prise, na primer, da se bitka kod Tanenberga vodila još dok su se francuske i britanske armije povlačile na Marni. No pripovedni tok najbolje se čuva izbegavanjem strmoglavog jurcanja s jednog fronta na drugi. Kao i u nekim svojim ranijim knjigama, trudio sam se da zaobiđem vojne pojedinosti kao što su brojevi pukova i divizija i tome slično. Maštu čitalaca dvadeset prvog veka najlakše podstiče ljudsko iskustvo. Ali kako bi se shvatio razvoj ranih kampanja Prvog svetskog rata, suštinski je važno znati da je svaki zapovednik strepeo od „udara na bokove“, pošto su spoljne ivice i pozadina jedinica najranjiviji. Ono što se dešavalo vojnicima u jesen 1914. u Francuskoj, Belgiji, Galiciji, Istočnoj Pruskoj i Srbiji bilo je posledica napora generala ili da napadnu protivnički izloženi bok ili da ne budu žrtva takvog manevra.

Hju Strakan se u prvom tomu svoje majstorski napisane istorije Prvog svetskog rata bavi događajima u Africi i na Pacifiku kako bi nas podsetio da je taj sukob zaista poprimio svetske razmere. Ja sam shvatio da bi slično platno iskočilo iz okvira mog dela. Zato je ova knjiga portret evropske tragedije, dovoljno velike i strašne. Zarad jasnoće uveo sam neke proizvoljne stilske oblike. Sankt Peterburg promenio je ime u Petrograd 9. avgusta 1914, ali ja sam kroz čitavu knjigu zadržao njegovo staro – i savremeno – ime. Srbija se u novinama i knjigama iz tog vremena uobičajeno nazivala „Servija“, ali ja sam koristio prvi oblik, čak i u navodima. Podanici i vojnici Habzburške monarhije ovde se, osim u političkom kontekstu, često nazivaju Austrijancima, a ne Austrougarima, kako bi bilo tačnije. Posle prvog spominjanja onoga u čijem prezimenu postoji „fon“, kao

što je Fon Kluk, ta počasna rečca je izostavljena. Imena mesta su standardizovana tako da, na primer, za grad Miluz ne navodim nemački naziv Milhauzen.

Iako sam napisao mnogo knjiga o ratovanju, a naročito o Drugom svetskom ratu, ovo je moj prvi veliki rad o njegovom prethodniku. Moja veza s tim vremenom nastala je 1963, kada sam kao golobradi maturant tokom slobodne godine dobio posao pomoćnika istraživača za seriju *Veliki rat*, epski poduhvat BBC-ja u dvadeset šest epizoda, s platom od deset funti nedeljno, najmanje devet više nego što sam vredeo. Među scenaristima su bili Džon Terejn, Koreli Barnet i Alister Horn. Razgovarao sam i dopisivao se s mnogim veteranima Prvog svetskog rata koji su tada bili tek na pragu starosti, i istraživao sam objavljenu literaturu i arhivsku građu. To mladalačko iskustvo smatram jednim od najsrećnijih i najdragocenijih doba svog života, a neki plodovi mog rada iz 1963. i 1964. pokazali su se korisnima i u radu na ovoj knjizi.

Moji vršnjaci studenti i ja gutali smo bestseller Barbare Takman *Avgust 1914*. Nekoliko godina kasnije zapanjio sam se kad sam čuo da jedan naučnik i profesor njenu knjigu prezrivo naziva „beznadežno nenaučnom“. Ipak, to delo je blistav primer pripovedačke istorije, još uživa smelu naklonost mnogih obožavalaca, među njima i moju, i znatno je doprinelo podsticanju strasti prema prošlosti. Ti dani beskrajno opčinjavaju ljudski rod; to su bili dani poslednjeg sudbonosnog sjaja krunicane i ordenjem okićene Evrope, a za njima je usledilo rođenje strašnog novog naoružanog sveta.

Maks Hejstings
Čilton Folijat, Berkšir,
juni 2013.

Hronologija 1914.

- 28. **juni** Nadvojvoda Franc Ferdinand ubijen je u Sarajevu
- 23. **juli** Austrougarska uručuje ultimatum Srbiji
- 28. **juli** Austrougarska objavljuje rat Srbiji
- 29. **juli** Austrijanci bombarduju Beograd
- 31. **juli** Rusija sprovodi mobilizaciju*, Nemačka šalje ultimatum u Pariz i Sankt Peterburg
- 1. **avgust** Nemačka i Francuska sprovode mobilizaciju
- 3. **avgust** Nemačka objavljuje rat Francuskoj
- 4. **avgust** Nemačka napada Belgiju, Velika Britanija objavljuje rat Nemačkoj
- 8. **avgust** Francuska nakratko okupira Miluz u Alzasu
- 13. **avgust** Austrijanci napadaju Srbiju, Francuska pokreće ofanzivu u Alzasu i Loreni
- 15. **avgust** Prvi rusko-austrijski sukobi u Galiciji
- 16. **avgust** Nemci osvajaju poslednje utvrđenje u Liježu
- 20. **avgust** Srbi nanose težak poraz Austrijancima na planini Cer

* Datumi mobilizacija zbunjuju jer su u svim slučajevima pripreme vojne mere usvojene ranije, a u većini slučajeva šefovi država potpisali su dekrete pošto su pokreti jedinica već počeli. (Prim. aut.)

- 20. avgust** Pad Brisela
- 20. avgust** Francuska vojska odbijena kod Moranža
- 20. avgust** Nemci poraženi kod Gumbinena u Istočnoj Pruskoj
- 22. avgust** Francuska gubi 27.000 ljudi u neuspešnoj „Bici za granice“
- 21–23. avgusta** Bitka kod Šarlroaa
- 23. avgust** Britanski ekspedicioni korpus vodi prve borbe kod Monsa
- 24–29. avgusta** Bitka kod Tanenberga
- 26. avgust** Britanski ekspedicioni korpus bori se kod Le Katoa
- 28. avgust** Bitka kod Helgolanda
- 29. avgust** Bitka kod Giza
- 2. septembar** Rusi osvajaju austrijsku tvrđavu Lemberg
- 6. septembar** Francuska pokreće protivofanzivu na Marni
- 7. septembar** Austrijanci obnavljaju invaziju na Srbiju
- 9. septembar** Nemci počinju povlačenje do Ena
- 9. septembar** Bitka na Mazurskim jezerima
- 23. septembar** Japan objavljuje rat Nemačkoj
- 9. oktobar** Pad Antverpena
- 10. oktobar** Rusi zauzimaju austrijsku tvrđavu Pšemisl
- 12. oktobar** Početak flamanske kampanje, čiji je vrhunac tronedeljna Prva bitka kod Ipra
- 29. oktobar** Osmansko carstvo ulazi u rat na strani Centralnih sila
- 18–24. novembra** Bitka kod Lođa, završava se nemačkim povlačenjem
- 2. decembar** Pad Beograda
- 15. decembar** Austrijske jedinice u Galiciji povlače se do Karpata
- 17. decembar** Austrijanci ponovo isterani iz Srbije

Organizacija vojske 1914.

Sastav vojske svih zaraćenih zemalja i veličina jedinica se razlikuju, ali čitaocu može biti od pomoći vrlo okvirni ključ:

ARMIJA je sastavljena od dva do pet KORPUSA (korpusom obično komanduje general-potpukovnik). Korpus se sastoji od dve do tri pešadijske DIVIZIJE (pod komandom general-majora) od petnaest do dvadeset hiljada ljudi – konjičke divizije obično imaju trećinu tog broja – zatim pratećih, inženjerskih i intendantskih jedinica i najčešće s nešto teške artiljerije. Britanske divizije obično su imale tri BRIGADE (pod komandom brigadnih generala) sa sopstvenim topovima – takozvanom poljskom artiljerijom – obično u odnosu od najmanje jedne baterije na svaki pešadijski bataljon. Neke evropske vojske stavljale su pukove od dva do tri bataljona neposredno pod komandu divizija. Britanska pešadijska brigada pak obično se sastojala od četiri BATALJONA, prvobitno snage hiljadu ljudi, pod komandom potpukovnika. Bataljon je imao četiri streljačke ČETE od po dvesta ljudi pod komandom majora ili kapetana, kao i prateći ešalon – mitraljeze, transport,

intendanturu i slično. Četa ima četiri streljačka VODA pod komandom poručnika, a svaki vod ima četrdeset vojnika. Konjički pukovi s četiri do šest stotina ljudi bili su pak podjeljeni u eskadrone i čete. Snaga svih ovih „formacija“ brzo se krunila u bitkama.

Prolog

SARAJEVO

Neobična mala melodrama koja se odigrala u Bosni 28. juna 1914. godine imala je u istoriji ulogu kakvu bi imao ujed ose kad bi teškog bolesnika izludeo toliko da ustane iz bolesničke postelje i posveti svoje poslednje dane uništavanju osinja-ka. Atentat na austrougarskog prestolonaslednika nadvojvodu Franca Ferdinanda nije bio autentičan „uzrok“ Prvog svetskog rata, nego je zloupotrebljen kao opravdanje za već planiran sukob. Sitna je istorijska ironija što je golobradi atentator ubio čoveka koji bi jedini među vođama habzburške Evrope verovatno upotrebio sav svoj uticaj da spreči katastrofu. No događaji tog burnog dana u Sarajevu toliko uzbuđuju maštu potomstva da se svaki hroničar 1914. godine mora njima pozabaviti.

Franca Ferdinanda nije naročito voleo niko osim njegove žene. Ovaj gojazni pedesetogodišnjak, jedan od sedamdeset nadvojvoda Habzburške monarhije, postao je naslednik prestola pošto je njegov brat od strica princ Rudolf ustrelio sebe i svoju ljubavnicu u dvorcu Majerling 1889. Car Franc Jozef je mrzeo svog bratanca; drugi su ga smatrali nadmenim i tvrdo- glavim disciplinarom. Najveća strast Franca Ferdinanda bio je

lov; smatra se da je svojom rukom ubio preko dvesta pedeset hiljada komada razne divljači pre nego što je skončao u otrcanoj lovnoj torbici Gavrila Principa.

Godine 1900. nadvojvoda je izjavio ljubav češkoj plemkinji Sofiji Hotek. Ona je bila inteligentna i uporna; na vojnim manevrima jednog komandanta je ukorila zbog neujednačenog marširanja njegovih vojnika. No nije bila vladarskog roda, pa prema mišljenju carskog dvora nije bila prikladna za caricu. Kad je preko volje pristao na njihov brak, car je zahtevao da on bude morganatski. To ih je smestilo izvan granica nadmene austrijske aristokratije. Iako su Franc Ferdinand i Sofija bili blaženo srećni zajedno, život su im kvarila sitna poniženja kojima je ona bila zasipana; na primer, dobila je titulu kneginje, a zatim vojvotkinje od Hoenberga, što ju je po rangu stavljalo iza najmlađe nadvojvotkinje. Franc Ferdinand je svoju omiljenu stazu za šetnju u svom češkom dvorcu Konopište nazvao *Oberer Kretzweg*, to jest Gornji put suza. U zvaničnim prilikama on je koraćao iza cara, ali bez svoje žene. Mrzeo je upravnika dvora kneza Alfreda Montenuova, koji je takve uvrede organizovao.

Položaj prestolonaslednika ipak je obezbedio da Franc Ferdinand i njegova supruga primaju generale, političare i strane dostojanstvenike. Trinaestog juna 1914. nemački car ih je posećio u Konopištu, i to u društvu velikog admirala Alfreda fon Tirpica, ljubitelja ruža koji je žudeo da vidi čuvene cvetne leje na imanju. Vilhelm Drugi je bio sklon nezgodama u društvu; ovom prilikom su se njegovi jazavičari Vadl i Heksl osramotili ubivši jednog egzotičnog fazana austrijskog prestolonaslednika. Car i nadvojvoda su, po svemu sudeći, razgovarali o nevažnim sitnicama, a ne o evropskoj i balkanskoj politici.

Sutradan, u nedelju 14. juna, u Konopište su došli austrijski ministar inostranih poslova i najvažniji političar zemlje grof Leopold Berhtold i njegova žena. Berhtoldovi su bili izuzetno bogati i živeli su do krajnosti otmeno. Držali su trkačke konje

i tog proleća je jedna njihova jednogodišnja ždrebica osvojila cenjenu trku „Kon Amore“ u Frojdenauu. Grofica Nandina i Sofija Hoenberg su bile drugarice iz detinjstva. Gosti su stigli u dvorac na doručak, proveli čitav dan razgledajući vrtove i slike – grof Berthold smatran je poznavaoцем slikarstva – a onda su uhvatili večernji voz za Beč. Više nikada nisu videli svoje domaćine.

Nadvojvodini društveni i politički stavovi bili su konzervativni i vatreno ih je izražavao. Posle sahrane Edvarda Sedmog 1910. u pismu kući žalio se na neotesanost većine prisutnih vladarskih ličnosti i navodnu drskost izvesnih političara, pre svega Teodora Ruzvelta, bivšeg predsednika SAD. Ponekad se tvrdi da je Franc Ferdinand bio inteligentan čovek. Ako je to i bilo tačno, on je, kao i mnoge kraljevske ličnosti savremenog doba, bio iskvaren svojim položajem, koji mu je davao pravo da izražava stavove neprosvetljene čak i po tadašnjim merilima.

Prezirao je Mađare i govorio je caru: „Takozvani otmeni gospodstveni Mađar zapravo je najozloglašeniји antidinastički nastrojen lažljiv i nepouzdan tip.“ Južne Slovene je smatrao podljudima, a o Srbima je govorio kao o „tim svinjama“. Žudeo je za ponovnim zauzimanjem Lombardije i Venecije jer je video kako ih Italija preotima. Posetivši Rusiju 1891, Franc Ferdinand je izjavio da samodržavlje pruža „primer za divljenje“. Car Nikolaj Drugi je bio preneražen neumerenim izjavama svog gosta, naročito u rasnim pitanjima. Nadvojvoda i njegova žena bili su odani katolici, bliski jezuitima, i izražavali su netrpeljivost prema masonima, Jevrejima i liberalima. Sofijin verski žar je bio toliki da je 1901. predvodila katolički marš dve stotine žena iz visokog društva kroz Beč.

Nadvojvoda je ipak imao i jedan razborit stav; dok su mnogi Austrijanci, među njima upadljivo i načelnik Generalštaba general Konrad fon Hecendorf, prezirali Rusiju i radovali se budućem okršaju s ruskim carem na bojnopolju, Franc Ferdinand

je mislio drugačije. Bio je odlučan, izjavio je više puta, da izbegne oružani sukob. Želeći „slogu careva“, napisao je: „Nikada neću povesti rat protiv Rusije. Podnosiću žrtve da ga izbegnem. Rat između Austrije i Rusije završiće se zbacivanjem Romanovih, zbacivanjem Habzburga – ili možda zbacivanjem oba doma.“ Jednom je napisao Berhtoldu: „Vaša ekscelencijo! Ne dozvolite sebi nikada da padnete pod Konradov uticaj! Ne dajte ni mrvu podrške njegovim blebetanjima pred carem! On sasvim prirodno želi svaki mogući rat, svaku vrstu klicanja i ludorija koje bi pokorile Srbiju i sam Bog zna šta još... On ratom želi da se iskupi za brljotine za koje je makar delimično odgovoran. Prema tome, ne treba da se igramo balkanskih ratnika. Nemojmo se spuštati na taj banditizam. Ostanimo uzvišeni i posmatrajmo kako šljam razbija jedan drugom lobanje. Bilo bi neoprostivo, sumanuto, započinjati nešto što bi nas okrenulo protiv Rusije.“

Franc Ferdinand je bio, kao i car Vilhelm, sklon gnevnim bujicama reči, ali je bio i manje lakomisen glumac. Da je nadvojvoda bio živ kad je došlo do odlučujućeg sukoba s Rusijom, verovatno bi upotrebio svoj uticaj da izbegne rat. No bio je mrtav jer je zahtevao da pođe u zvaničnu posetu jednoj od najnemirnijih i najopasnijih oblasti pod vlašću njegovog strica. Svaki evropski vladar smatrao je da vlast nad velikom teritorijom – carstvom – pokazuje meru njegove muškosti i snage. Dok su britanske i francuske kolonije ležale daleko preko okeana, kolonije Habzburga i Romanovih bile su u susedstvu. Na mađarskim novčićima je bila skraćenica natpisa: „Franc Jozef, po milosti Božjoj car Austrije i apostolski kralj Mađarske, Hrvatske, Slavonije, i Dalmacije.“ Godine 1908. Austrougarska je anektirala Bosnu i Hercegovinu, čime je razbesnela Ruse. Te dve oblasti, bivše posede Osmanskog carstva s mešovitim srpskim i muslimanskim stanovništvom, Austrija je okupirala

1878. na osnovu mandata dobijenog na Berlinskom kongresu, ali većina Bosanaca je mrzela austrijsku vlast.

Godine 1913. jedan strani diplomata očajnički je uzviknuo Austrougarima: „Nikada nisam video ljude tako odlučne da rade protiv sopstvenih interesa!“ Carstvo je već stenjalo pod teretom sopstvenih protivrečnosti i nemoćnog besa ugnjetenih manjina, i pripajanje Bosne i Hercegovine bilo je čista ludost. No Franca Jozefa su još pekla poniženja gubitka posedâ u severnoj Italiji nedugo pošto je seo na presto i vojničkog poraza u ratu s Pruskom 1866. Zauzimanje novih kolonija na Balkanu delovalo je kao izvesna nadoknada i kao način osujećenja ambicija Srbije da ih uključi u sveslovensku državu.

S obzirom na grozničavo raspoloženje u Bosni, bilo je lakomisljeno najaviti posetu Franca Ferdinanda još u martu. Ova najava je podstakla jednu od brojnih grupa nasilnih nezadovoljnika, „Mladu Bosnu“, tajno društvo učenika i studenata poreklom sa sela, da iskoristi tu priliku za atentat na prestolonaslednika. Možda su tu odluku doneli sami, a možda na zahtev onih koji su povlačili konce iz Beograda; u nedostatku čvrstih dokaza oba stava su održiva. Među članovima grupe bio je i devetnaestogodišnji Gavrilo Princip. Kao i mnogi ljudi koji su odigrali takvu ulogu u istoriji, Princip se čitavog svog kratkog života trudio da navede ljude da ga ne shvataju olako zbog njegove krhke građe i bezbojne ličnosti. Godine 1912. prijavio se srpskoj vojsci kao dobrovoljac za učešće u Prvom balkanskom ratu, ali je odbijen kao suviše sitan. Na prvom saslušanju pošto je izašao na rđav glas juna 1914, objasnio je sebe rekavši: „Kud god sam otišao, ljudi su me smatrali slabićem.“

U maju 1914. Princip i još dvojica zaverenika otputovali su u Beograd, prestonicu mlade i nestabilne zemlje, potpuno nezavisne od Osmanskog carstva tek od 1879. godine, ustavne

monarhije i središta panslavističkog pokreta. Princip je dobro poznao Srbiju jer je u njoj živeo dve godine. Mladobosanci ma je četiri automatska pištolja marke brauning i šest bombi dao major Vojin Tankosić iz udruženja „Ujedinjenje ili smrt“, terorističkog pokreta poznatijeg pod nadimkom „Crna ruka“ pozajmljenim od nemačkih i italijanskih tajnih društava.

Na čelu „Crne ruke“ bio je tridesetosmogodišnji načelnik obaveštajnog odeljenja Ministarstva vojnog pukovnik Dragutin Dimitrijević s nadimkom Apis, po egipatskom bogu u obličju bika. Apis je bio vodeća ličnost jedne od tri struje koje su se borile za prevlast u Srbiji. Druge dve predvodili su regent princ Aleksandar, koji je mrzeo Apisa jer nije ukazivao poštovanje kraljevskoj porodici, i Nikola Pašić, predsednik vlade. Apis je izgledao kao fanatični revolucionar; bio je bled, ćelav, krupan i zagonetan. Prema rečima jednog diplomate, ličio je na „ogromnog Mongola“. Nije se ženio jer je život posvetio pokretu kom se pristupalo tajnim obredom, a na pečatu je imao zastavu s ukrštenim kostima i lobanjom, bodež, bombu i otrov. Njegov zanat bila su ubistva; bio je najistaknutiji u grupi mladih oficira koji su 1903. godine ubili srpskog kralja Aleksandra Obrenovića i kraljicu Dragu u spavaćoj sobi dvora.

Uticaj „Crne ruke“ prožimao je mnoge srpske ustanove, a pre svega vojsku. Pašić, dostojanstveni šezdesetdevetogodišnjak sede kose i brade, bio je Apisov zagriženi neprijatelj; neki Apisovi drugovi razmišljali su 1913. čak i da ga ubiju. Predsednik vlade i mnoge njegove kolege smatrali su da je pukovnik Dimitrijević pretnja stabilnosti zemlje, pa i samom njenom postojanju. Ministar unutrašnjih dela Stojan Protić jednom posetiocu je 14. juna govorio o „Crnoj ruci“ kao o „opasnosti po demokratiju“. No u društvu podeljenom suparničkim interesima, civilna vlada nije imala dovoljno autoriteta da ukloni ili zatvori Apisa, koji je uživao zaštitu načelnika Glavnog generalštaba, vojvode Radomira Putnika.

Osim pištolja, bombi i kapsula cijanida za samoubistvo, nema čvrstih dokaza o tome kakvu su dalju podršku i uputstva Princip i njegovi drugovi dobili u Beogradu. Atentatori su otišli u grob poričući zvaničnu umešanost Srbije. Deluje neodoljivo moguće da je „Crna ruka“ dala podsticaj i uputstva pripadnicima „Mlade Bosne“ da ubiju nadvojvodu, ali pouzdano se zna samo da su im agenti „Crne ruke“ obezbedili sredstva za teroristička dela na habzburškoj teritoriji. Princip je vežbao gađanje iz pištolja u jednom beogradskom parku, a 27. maja bio je na oproštajnoj večeri s dvojicom svojih suzaverenika, Trifkom Grabežom i Nedeljkom Čabrinovićem, posle čega su krenuli na osmodnevno putovanje do Sarajeva. Princip i Grabež su deo puta prešli pešice preko polja, a pomagao im je jedan pogranični oficir po naređenju „Crne ruke“. No ako je Apis bio potpuno umešan u zaveru, čudi činjenica da je mladi atentator Princip morao neposredno pre polaska iz Beograda da založi svoj kaput za nekoliko dinara kako bi platio troškove.

Ko je još nešto znao? Ruski poslanik u Beogradu bio je vatrezni panslavista i prijatelj „Crne ruke“ Nikolaj Hartvig; moguće je da je učestvovao u zaveri. No za tvrdnje da je Sankt Peterburg unapred znao za atentat ne postoji ni trunaka dokaza i teško je u njih poverovati. Rusija je bila neprijateljski nastrojena prema Austrougarskoj zbog njenog ugnjetavanja slovenskih manjina, ali car i ministri nisu imali prihvatljivog razloga da žele smrt Franca Ferdinanda.

Bosanski seljak koji je doveo Principa i Grabeža nazad na tlo Habzburške carevine – njihov drug Čabrinović putovao je sam – bio je doušnik srpske vlade i dostavio je informacije o njihovom kretanju i o bombama i pištoljima u njihovom prtljagu Ministarstvu unutrašnjih dela u Beogradu. U njegovom izveštaju, koji je predsednik vlade pročitao i sažeo svojom rukom, ne spominje se zavera protiv Franca Ferdinanda. Pašić je naredio istragu i naložio da se prebacivanje oružja iz Srbije u Bosnu

obustavi, ali nije otišao dalje. Jedan srpski ministar tvrdio je kasnije da je Pašić rekao vladi krajem maja da neki atentatori idu u Sarajevo da ubiju Franca Ferdinanda. Bilo to tačno ili ne – na sednicama vlade nisu se vodili zapisnici – Pašić je po svemu sudeći samo rekao srpskom poslaniku u Beču da prenese austrijskim vlastima tek neodređeno opšte upozorenje, možda zato što nije želeo da pruži Habzburzima nove i ozbiljne povode za optužbe.

Srbi su nekoliko puta u dvadesetom veku na granici Habzburške carevine igrali nasilnu ulogu sličnu ulozi irskih grupacija u britanskim poslovima, mada su se Irci pokazali žilavijima. Hronična srpska surovost prema sopstvenim manjinama, pre svega prema muslimanima, nije povoljno uticala na ugled države. Neki istoričari tvrde da su srpski vladari bili toliko blisko povezani s terorizmom i otvoreno umešani u zaveru protiv Franca Ferdinanda, da Srbiju treba smatrati terorističkom državom. Ovaj stav takođe se zasniva na posrednim dokazima i pretpostavkama. S obzirom na međusobnu mržnju Apisa i Pašića, malo je verovatno da su se udružili kako bi izazvali nadvojvodinu smrt.

Čak i bez upozorenja iz Beograda, austrijske vlasti su imale jake razloge da očekuju snažne proteste ili pokušaje atentata na Franca Ferdinanda, koji je i sam bio u potpunosti svestan opasnosti. On i njegova žena morali su sa svog imanja Hlumec 23. juna da krenu u kupeu prve klase ekspresnog voza za Beč jer su se osovine njihovog automobila pregrevale. Franc Ferdinand je ljutito rekao: „Ovo putovanje počinje zloslutno. Ovde nam gore kola, a tamo će bacati bombe na nas.“ Godine pre 1914. obeležili su brojni teroristički napadi, naročito na Balkanu, zbog čega je postao meta snishodljivih britanskih šala. U šali objavljenoj u časopisu *Panč* jedan anarhista pita drugog: „Koliko je sati na tvojoj bombi?“ Munro Saki je napisao kratku crnohumornu

priču o bombi skrivenoj u uskršnjem jajetu. Džozef Konrad i Henri Džejms su napisali romane o teroristima.

Za kuću Habzburga atentati su bili uobičajena pojava. Carevu prilično otuđenu ženu caricu Elizabetu ubio je nožem italijanski anarhista u Ženevi 1898. dok se ukrcavala na parobrod. Deset godina kasnije u Lavovu dvadesetogodišnji ukrajinski student ubio je guvernera Galicije grofa Potockog vičući: „Ovo ti je kazna za naša stradanja.“ Na suđenju jednom Hrvat u rođenom u Viskonsinu, koji je ubio jednog habzburškog zvaničnika, sudija je upitao optuženog da li smatra ubijanje ljudi opravdanim. Optuženi je odgovorio: „U ovom slučaju da. To je opšti stav u Americi, a iza mene stoji pola miliona američkih Hrvata. Ja nisam poslednji od njih... Dela protiv života zvaničnika naše su jedino oružje.“ Trećeg juna 1910. mladi Bosanac Bogdan Žerajić nameravao je da ustrelji cara u Mostaru, ali se u poslednjem trenutku predomislio. Umesto toga otputovao je u Sarajevo i sedam dana kasnije ispalio nekoliko metaka u generala Marijana Varešanina, guvernera Bosne i Hercegovine. Pogrešno misleći da je guverner mrtav, ubio se poslednjim metkom. Kasnije se tvrdilo, mada to nikad nije dokazano, da mu je revolver obezbedila „Crna ruka“. Austrijska policija je Žerajiću odsekla glavu testerom i čuvala je u svom crnom muzeju.

Osmog juna 1912. učenik Luka Jukić pucao je u Zagrebu na hrvatskog bana Slavka Cuvaja. Promašio ga je, ali je ranio jednog carskog službenika. Marta 1914. generalni vikar Transilvanije poginuo je u eksploziji tempirane bombe koju su mu Rumuni poslali poštom. Uprkos svemu tome, Franc Ferdinand je umeo da uvidi smešnu stranu opasnosti; dok je jednog dana posmatrao vojnu vežbu, njegovu pratnju obuzela je panika kad je neka neuredna prilika iznenada iskočila iz žbuna držeći u rukama veliki crni predmet. Nadvojvoda se od srca nasmejao: „O, pustite ga neka okine. To mu je posao – on je dvorski fotograf. Pustite ga da zaradi za život!“

No u očiglednoj opasnosti u Bosni nije bilo ničeg smešnog. Austrijska policija je otkrila i osujetila nekoliko prethodnih zavera. Za Gavrila Principa znalo se da je povezan s „antidržavnim aktivnostima“. Ipak, kad se u Sarajevu prijavio kao posetilac, nije uspostavljena nikakva prisмотра nad njim. General Oskar Počorek, guverner Bosne, bio je odgovoran za obezbeđenje prilikom posete. Šef njegovog političkog odeljenja upozorio ga je na opasnost od „Mlade Bosne“, ali Počorek mu se podrugnuo „jer se plaši dece“. Kasnije se pričalo da su se zvaničnici više posvetili raspravama o jelovnicima i tačnoj temperaturi na kojoj treba služiti vino nego bezbednosti visokog gosta. Zvanična nemarnost pružila je priliku Principu i njegovim drugovima.

Dvadeset sedmog juna uveče, iako je bilo predviđeno da u Sarajevo uđu tek sutradan, Franc Ferdinand i Sofija su naglo odlučili da se automobilom dovezu u grad, egzotično poluistočnjačko naselje od oko četrdeset dve hiljade stanovnika, i običu zanatske radionice, među njima i ćilimaru, praćeni pogledima mase u kojoj je bio i Princip. Nadvojvoda i njegova žena divno su se proveli. U banji Ilidži kasnije te večeri doktor Josip Sunarić, istaknuti član bosanske skupštine koji je molio da se poseća otkaže, predstavljen je vojvotkinji. Sofija ga je prekorila rećima: „Dragi doktore Sunariću, ipak niste imali pravo. Ne završi se uvek sve kako kažu. Gde god smo bili, svi su nas do poslednjeg Srbina doćekali prijateljski, ućtivo i s iskrenom toplinom, i veoma smo zadovoljni ovom posetom.“ Sunarić je odgovorio: „Vaše visoćanstvo, molim se Bogu da ćete mi ponoviti te reći i sutra kada budem imao ćast da vas ponovo vidim. Veliki teret će mi spasti s pleća.“

Te večeri u ćast nadvojvode i njegove žene priređen je banket u hotelu *Bosna* na Ilidži. Gostima su poslućeni potaž od graška s pilećim valjušćima, sufle, pastrmka u aspiku, pilećina, jagnjetina, govedina, krem od ananasa, sirevi, sladoled i bombone. Pili su maderu, tokajac i bosansku žilavku. Sutradan

ujutru, pre polaska za Sarajevo, Franc Ferdinand je telegramom čestitao svom starijem sinu Maksu na dobrom uspehu na ispiti-ma. On i Sofija su obožavali svoju decu; nadvojvoda je bio naj-srećniji kad se igra s njima u dečjoj sobi u Konopištu. Dvadeset osmog juna je Francu Ferdinandu i Sofiji bila četrnaesta godi-šnjica braka, ali i datum bolnog značenja za Srbe – godišnjica poraza od Turaka u bici na Kosovu polju 1389.

Nadvojvoda je obukao uniformu konjičkog generala – nebe-skoplav koporan sa zlatnim okovratnikom ukrašenim trima srebrnim zvezdicama, crne pantalone s crvenim lampasom – a na glavu je stavio šlem s paunovim perjem. Sofija, jedra i dosto-janstvena, nosila je beli šešir širokog oboda s velom, dugačku belu svilenu haljinu s belim i crvenim svilenim ružama zata-knutim za crveni pojas i stolu od hermelina oko ramena. Prema rasporedu, svečana povorka je sa sarajevske železničke stanice pošla krajem jutra. Sedam atentatora iz „Mlade Bosne“ raspo-redilo se tako da pokriju tri mosta preko Miljacke jer će povor-ka morati da pređe neki.

Carska vozila prošla su kroz, kako se sarajevski nadbiskup kasnije izrazio, „pravu aveniju ubica“. Neposredno pre prvog planiranog zastanka Nedeljko Čabrinović, štamparski radnik, bacio je bombu koja je eksplodirala tek pošto se odbila od spu-štenog krova nadvojvodinog automobila. U eksploziji su ranje-na dvojica oficira iz pratnje. Čabrinović je uhvaćen i odveden posle mlakog pokušaja samoubistva. „Ja sam srpski heroj“, izja-vio je ponosno. Većina ostalih zaverenika nije uspela da upotre-bi oružje i kasnije su raznim izgovorima opravdavali nedostatak hrabrosti. Nadvojvoda se odvezao u Vijećnicu, gde je, razum-ljivo, pobesneo što mora strpljivo da sasluša govor dobrodošli-ce. Kada se vratio u automobil, rekao je da želi da poseti oficire koje je ranila Čabrinovićeva bomba. Pri ulasku u Ulicu Fran-ca Jozefa general Poćorek se s prednjeg sedišta nadvojvodinog automobila izvinjavao jer je vozač pogrešno skrenuo. Kola su

stala. Nisu mogla da voze unazad, pa su morale da se odguraju na obalu, tik pored mesta gde je Princip stajao.

Mladić je nategnuo oroz, podigao pištolj i opalio dvaput. Drugi zaverenik, Mihajlo Pušara, šutnuo je u nogu detektiva koji je video šta se dešava i pokušao da se umeša. Sofija i Franc Ferdinand pogodeni su iz neposredne blizine. Ona se odmah srušila i izdahnula, a on je promrmljao: „Sofija, Sofija, nemoj umreti – živi za našu decu.“ To su mu bile poslednje reči; preminuo je nešto posle jedanaest sati. Principa je savladala svetina. Pušara, izuzetno privlačan mladić koji je radi karijere revolucionara odbacio ponudu da igra u beogradskom Narodnom pozorištu, nasrnuo je na oficira koji je pokušao da napadne Principa sabljom. Još jedan mladić, Ferdinand Ber, takođe je dao sve od sebe da zaštiti atentatora od odmazde.

Zavera protiv nadvojvode bila je besmisleno amaterska, a uspela je samo zato što austrijske vlasti nisu sprovele ni najosnovnije mere bezbednosti u neprijateljskoj sredini. Ovo pak nameće pitanje: da li je atentat zaista bio plod napora pukovnika Apisa, sklonog zaverama, ili samo gotovo nehajni zamah anarhista na habzburšku vladavinu? Nema pouzdanog odgovora, ali istražni sudija sarajevskog okruga Leo Pfefer, kada je prvi put video Principa, pomislio je da je „teško zamisliti da je tako krhka osoba mogla da počini tako ozbiljno zlodelo“. Mladi atentator se trudio da objasni da nije nameravao da ubije vojvotkinju, nego samo nadvojvodu: „Metak ne leti tamo gde čovek želi.“ Zapravo je zapanjujuće da je Princip čak i iz velike blizine uspeo da ubije dvoje ljudi – rane iz pištolja često nisu smrtonosne.

U prvih četrdeset osam sati posle atentata više od dvesta najviđenijih Srba u Bosni pohapšeno je i odvedeno u vojni zatvor da se priključe Principu i Čabrinoviću. Nekoliko seljaka je po kratkom postupku obešeno. Kroz nekoliko dana u zatvoru su se našli svi zaverenici osim muslimana Mehmeda Mehmedbašića,

stolara, koji je pobjegao u Crnu Goru. Do kraja jula pet hiljada Srba je bačeno u zatvor, a od njih je sto pedeset obešeno kasnije kad je počeo rat. Pomoćna milicija, austrijski šuckor, svetica se po kratkom postupku nad mnogo muslimana i Hrvata. Suđenje je počelo u oktobru. Princip, Čabrinović i Grabež osuđeni su na dvadeset godina robije – kao maloletnici nisu mogli biti osuđeni na smrt. Još trojica zaverenika osuđena su na zatvorske kazne, petorica su obešena 3. februara 1915, a četvorica su dobila zatvorske kazne u trajanju od tri godine do doživotne robije. Devet optuženih je oslobođeno, među njima i neki seljaci za koje je Princip tvrdio da ih je prisilio da mu pomognu.

Vest o smrti nadvojvode i njegove žene tog dana obišla je čitavu carevinu, a posle toga i Evropu. Na bečkom aerodromu *Aspern* orkestar je svirao novu melodiju, *Marš vazduhoplovaca*, kada je aeromiting naglo prekinut u tri sata po podne zbog vesti iz Sarajeva. Car Franc Jozef bio je u Bad Išlu kada mu je njegov prvi ađutant, general grof Eduard fon Par doneo vest o atentatu. Car je vest primio bez vidljivog uzbuđenja, ali je odlučio da večera sam.

Nemački car Vilhelm Drugi bio je na regati u Kilu. Jedan čamac prilazio je carskoj jahti. Vilhelm je mahnuo rukom čamcu da se udalji, ali on je stao uz bok jahte. U čamcu je bio admiral Georg fon Miler, šef carevog pomorskog kabineta. Admiral je stavio poruku u tabakeru i bacio je na palubu jahte *Hoencolern*, a jedan mornar ju je uhvatio i odneo caru. Vilhelm je uzeo tabakeru, pročitao poruku, pobledo i promrmljao: „Sad sve mora iz početka!“ Car je bio među retkim Evropljanima kojima se Franc Ferdinand dopadao; uložio je mnogo emotivnog kapitala u njihov odnos i istinski ga je potresla njegova smrt. Naredio je da jahta krene s regate. Kontraadmiral Albert Hopman, načelnik u Ministarstvu mornarice, takođe je bio u Kilu i upravo je završio ručak s britanskim ambasadorom kad je čuo vest da je Franc Ferdinand „iznenada preminuo“. Uveče

je, saznavši istinu, pisao o „stravičnom činu čije su političke posledice nesagledive“.

No veći deo Evrope vest o atentatu primio je ravnodušno jer su teroristička dela bila uobičajena. U Sankt Peterburgu je jedan Rus, prijatelj britanskog dopisnika Artura Ransoma, prezrivo opisao atentat kao „svojestven balkanskom divljaštvu“, a tako je mislila i većina ljudi u Londonu. U Parizu je novinar *Figaroa* Remon Rekuli zapisao opšti stav da će „nastala kriza uskoro splasnuti u kategoriju balkanskih razmirica kakve izbijaju svakih petnaest do dvadeset godina, a balkanski narodi ih sređuju sami bez mešanja velikih sila“. Francuski predsednik Remon Poenkare bio je na trkama u Lonšanu, a izveštaj o atentatu nije mu pokvario uživanje u trci za Veliku nagradu. Dva dana kasnije u jednoj pruskoj školi dvanaestogodišnja Elfrida Kur i njeni drugovi gledali su u novinske fotografije atentatora i njegovih žrtava. „Princip je zgodniji od ovog debelog krmka Franca Ferdinanda“, rekla je nestašno, ali njenim drugovima se nije dopala takva lakomislenost.

Pogrebna misa za nadvojvodu Franca Ferdinanda u zagušljivoj i vreloj parohijskoj crkvi Hofburga trajala je svega petnaest minuta, a Franc Jozef se pravo iz crkve vratio na terapiju u Bad Išl. Stari car se nije pretvarao da oplakuje smrt svog bratunca, mada je besneo zbog načina kako je izgubio život. Većina njegovih podanika osećala je – to jest nije osećala – to isto. Dvadeset devetog juna u Beču profesor Jozef Redlih zabeležio je u dnevnik: „U gradu se ne oseća žalost. Muzika svira na sve strane.“ Londonski *Tajms* je 1. jula pisao o pogrebu uzdržano, gotovo dremljivo. Bečki dopisnik *Tajmsa* tvrdio je da „dosad, što se štampe tiče, upadljivo nema nikakvih poziva na odmazdu protiv Srba u Monarhiji uopšte za nedelo koje je, veruje se, počinila neznatna manjina... Što se tiče Srbije, jezik u štampi je u celini izuzetno uzdržan.“

Strani posmatrači su izrazili iznenađenje što je žalost Beča za naslednikom carskog prestola površna i očigledno neiskrena. Zbog toga je ironično to što je habzburška vlast bez oklevanja odlučila da iskoristi atentat kao izgovor za napad na Srbiju, čak i po cenu izazivanja oružanog sukoba s Rusijom. Ironično je i što je Princip ubio jedinog čoveka u Evropi koji bi se potrudio da rat spreči.

1.

„Predosećaj da se nešto sprema“

1. PROMENA I PROPADANJE

Jednog dana 1895. godine jedan mlad britanski oficir ručao je u Londonu sa starim državnikom ser Vilijemom Harkortom. Posle razgovora u kom je gost, po sopstvenom svedočanstvu, svojski učestvovao, poručnik Vinston Čerčil – jer on je bio taj gost – radoznalo je upitao Harkorta: „I šta će se dogoditi?“ Njegov domaćin je odgovorio s jedinstvenim viktorijanskim samozadovoljstvom: „Dragi moj Vinstone, duge godine mog života uverile su me da se nikad ništa ne događa.“ Fotografije u sepiji očaravaju savremene naraštaje, možda još više zbog spokoja koje je dugotrajna ekspozicija fotografskih ploča nametala modelima. Mi cenimo slike stare Evrope iz godina pred rat: plemićke krune, balske haljine, bele leptir-mašne i frakove, balkanske seljake u širokim čakširama i fesovima, grupne snimke vladarskih porodica osuđenih na propast.

Mladići s brkovima, lulama i neizbežnim slamnim šeširima otiskuju motkama čamce u kojima počivaju devojke s pundama i visokim okovratnicima, prikazuju idilu pred oluju. U učtivim

krugovima čak i jezik je bio čvrsto utegnut; reči „prokletstvo“ i „dođavola“ bile su nedopustive, a još jače izraze muškarci i žene razmenjivali su samo u najintimnijim okolnostima. Pridev „pristojan“ bio je visoka pohvala, a imenica „ništarija“ koristila se kao krajnja osuda. Pedeset godina kasnije britanski pisac i ratni veteran Redžinald Paund izjavio je: „Zajedljiva objektivnost naše savremene škole istorije ne može ni zamračiti ni razvejati zlatni sjaj tog jedinstvenog doba. Uprkos nepravdama na svakom koraku, ogromnim nezarađenim prihodima, sveopštoj bedi i pijančenju, ljudi su poznavali nekakvu neukaljanu sreću kakva je od tada nestala s lica zemlje.“

No iako je Paund svedok tog vremena, a mi nismo, teško je prihvatiti njegov stav. Samo onaj ko odabere da bude slep za izuzetne događaje u svetu mogao bi pretpostaviti da su prve godine dvadesetog veka bile vreme spokoja, a možda i zadovoljstva. To je bilo vreme bujanja strasti i nemoćnog besa, naučnih i industrijskih novina, nepomirljivih političkih ambicija, što je primoralo mnoge prvake tog doba da shvate da se stari poredak neće moći održati. Naravno, vojvode su i dalje služili lakeji s napuderisanim perikama, otmena domaćinstva bila su naviknuta na večere od deset ili dvanaest jela, a dvoboji na Starom kontinentu još nisu bili sasvim iščezli. Ali bilo je očigledno da se svemu tome bliži kraj, da će o budućnosti odlučivati volja masa ili pojedinaca dovoljno veštih da tim masama manipulišu, a ne više mušice tradicionalnih vladajućih staleža, iako su se moćnici trudili da tu propast odlože.

Naše vreme tašto pretpostavlja da ljudi moraju živeti, a državnici moraju odlučivati, usred nezapamćeno brzih promena. No između 1900. i 1914. tehnološki, društveni i politički napredak u Evropi i Americi dobijao je zamah nezabeležen u ranijim sličnim razdobljima, kratkim kao treptaj oka u odnosu na ljudsko iskustvo. Ajnštajn je obznanio svoju specijalnu teoriju relativnosti, Marija Kiri izolovala radijum a Leo

Bakeland izumeo je bakelit, prvi sintetički polimer. Telefon, gramofon, motorna vozila, bioskopske predstave i električna struja u domovima postajali su uobičajeni među dobrostojećim svetom u bogatijim društvima. Novine s ogromnim tiražima sticale su nezapamćen društveni uticaj i političku moć.

Godine 1903. čovek je prvi put leteo na motorni pogon. Pet godina kasnije grof Ferdinand Cepelin je poetski govorio o misiji ostvarenja neograničenog putovanja nebom, sve izglednije mogućnosti: „Samo tako se može ispuniti drevna božanska zapovest... da čovečanstvo potčini svet.“ Na moru su, posle porinuća britanskog bojnog broda *Drednot* 1906, svi veliki brodovi bez teških topova na motornim kulama proglašeni zastarelima i nepodesnima za borbu. Razdaljina na kojoj se očekivalo da eskadre razmenjuju vatru iznosila je nekoliko hiljada metara kad su admirali bili pitomci, a sada je porasla na desetine kilometara. Podmornice su prihvaćene kao moćno oružje. Što se tiče kopna, iako je prvi rat industrijskog doba bio Američki građanski rat, a ne Prvi svetski rat, razdoblje između ta dva sukoba donelo je dramatičan napredak razorne tehnologije – mitraljezi su dosegli delotvornost i pouzdanost, a ubistvena snaga topova je narasla. Uočeno je da se bodljikava žica može upotrebiti za ograničavanje kretanja vojnika, a ne samo životinja. Ipak, mnoge pretpostavke o budućem karakteru rata bile su pogrešne. U nepotpisanom članku objavljenom 1908. u nemačkom časopisu *Vojni nedeljnik* tvrdilo se da su mandžurijska iskustva iz rusko-japanskog rata 1904–1905. „dokazala da i dobro branjena utvrđenja i rovovi mogu biti zauzeti, čak i preko brisanog prostora, hrabrošću i lukavim iskorišćavanjem terena... Zamisao da države vode rat do tačke potpunog iscrpljenja prevazilazi evropsko kulturno iskustvo.“

Socijalizam je postao velika sila u svim evropskim zemljama, a liberalizam je ulazio u istorijski pad. Pobuna žena protiv zakona koji ih drže u potčinjenom položaju postala je ozbiljna

tema, naročito u Velikoj Britaniji. Širom Evrope stvarne plate porasle su za preko pedeset odsto između 1890. i 1912, smrtnost dece je opadala, a ishrana se znatno popravljala. No uprkos tom napretku – ili, u skladu s De Tokvilovim stavom da beda postaje neprihvatljivija kad više nije potpuna, upravo zbog tog napretka – desetine miliona radnika zgražavale su se nad društvenim nejednakostima. Industrije Rusije, Francuske, Nemačke i Velike Britanije tresle su se od štrajkova, ponekad nasilnih, što je širilo uznemirenost, pa i strah među vladajuće klase. Godine 1905. Rusija je iskusila prvu veliku revoluciju. Nemačka je zamenila Francusku i Rusiju kao najverovatniji neprijatelj Britanskog carstva. Učešće Velike Britanije, prve industrijalizovane zemlje sveta, u svetskoj proizvodnji palo je s jedne trećine, koliko je iznosilo 1870, na jednu sedminu 1913.

Sve ovo odvijalo se u kratkom vremenu, onolikom koliko deli današnjicu od terorističkih napada na Sjedinjene Države 2001. Socijalni istoričar i političar Čarls Masterman razmišljao je 1909. o svojoj nesigurnosti „hoće li civilizacija procvetati ili se osušiti u splet mrtvog lišća i izbledeog zlata? Hoćemo li zakoračiti u novo razdoblje nemira i prevrata ili će se pred nama iza otvorenih vrata iznenada ukazati nezamislivo blagostanje?“ Austrijski pisac Karl fon Lang napisao je početkom 1914: „Vlada predosećaj da se nešto sprema, nešto vremenski potpuno nepredvidivo. Možda ćemo videti još nekoliko godina mira, ali jednako je moguće da će se preko noći odigrati neki strahovit preobražaj.“

Ne iznenađuje to što je evropskim državicima u krutim okovratnicima bilo teško da prilagode svoj način razmišljanja i ponašanja novom dobu, u koje su tako naglo uleteli, ubrzanju komunikacija koje je izmenilo ljudski život, i porastu vojne razorne moći koji je malo ko shvatao. Staromodna spora diplomatija, baš kao i vlast krunisanih glava odabranih slučajnošću rođenja, pokazale su se nepodesnima za rešavanje kriza u dobu elektrike. Vinston Čerčil je 1930 napisao: „Sve ono materijalno

i ukorenjeno za šta su mi govorili da je večito, jedva da je potrajalo. Sve za šta sam verovao ili bio podučavan da je nemoguće – dogodilo se.“

Između 1815. i 1870. Rusija, Pruska, Austrija i Francuska nosile su otprilike jednak teret na svetskoj pozornici, odmah iza Velike Britanije. Posle toga Nemačka je krenula ka čelu i bila prihvatana kao daleko najuspešnija evropska država, svetski lider u gotovo svim industrijskim oblastima od farmaceutske do automobilske tehnologije, i društveni pionir u zagovaranju zdravstvenog osiguranja i starosnih penzija. Neki britanski šovinisti dozvolili su da ih veličina njihovog carstva uljuljka u pogrešno uverenje da je njihova majušna zemlja najvažnija na svetu, ali ekonomisti su hladne glave posmatrali kako Veliku Britaniju zasenjaju Amerika i Nemačka i kao proizvodne i kao trgovačke sile, i kako Francuska zauzima četvrto mesto. Sve velike zemlje smatrale su sasvim ispravnim da što više uvećaju svoju snagu i teritorijalne posede. Samo Velika Britanija i Francuska nisu želele promene postojećeg stanja jer su njihove imperijalne ambicije bile zadovoljene.

Ostale zemlje to je ljutilo. Maja 1912. potpukovnik Alik Rasel, britanski vojni izaslanik u Berlinu, izrazio je zabrinutost zbog grozničavog raspoloženja koje je opažao. „U nemačkim srcima“, smatrao je, „rađa se nelagoda jer njihovu vojsku bije glas da ne želi da se bori, krajnji gnev prema francuskoj nadmenosti i po svemu sudeći neizbežno neprijateljstvo prema nama.“ Kad se sve to sabere, rekao je Rasel, „dobijamo zbir nacionalnog osećanja koje bi moglo odlučiti ako se bude rešavalo o pitanjima mira i rata“. Raselova brigada zbog nemačke nepostojanosti koja se ponekad graniči s histerijom osećala se u svim njegovim službenim porukama i sledeće dve godine je jačala.

Ipak, uprkos uverenju njihovih suseda, većina Nemaca nije priželjkivala rat. Zemlja se približavala političkoj krizi. Socijaldemokratska stranka, najveća u Rajhstagu – nemački

socijalistički pokret bio je najsnažniji na svetu – bila je duboko netrpeljiva prema militarizmu. Početkom 1914. britanski pomorski izaslanik izvestio je prilično iznenađeno da su rasprave o ratnoj mornarici u Rajhstagu vrlo slabo posećene: prisustvuje im svega dvadeset do pedeset poslanika koji za vreme govora neprestano ogovaraju. Industrijska radnička klasa bila je veoma otuđena od konzervativnih ministara koje je car imenovao u vladu na osnovu ličnih simpatija.

Nemačka više nije bila apsolutna monarhija poput Rusije, ali je više bila militarizovana autokratija nego demokratska zemlja. Njena najjača ustanova bila je vojska, a njen car je voleo da bude okružen vojnicima. Osamnaestog oktobra 1913. car Vilhelm Drugi naredio je veliku proslavu stogodišnjice pobe-
de nad Napoleonom u Bici kod Lajpciga poznatoj kao „Bitka naroda“. Sledeći carski primer, nemačke prodavnice su ustupale prostor za komemorativne diorame. Pijace su preplavili proizvodi koji imaju makar nekakve veze s vojskom. Usna harmonika nazvana *Wandervogel*, to jest „Ptica selica“ prema istoimenom austrijsko-nemačkom omladinskom pokretu planinara, prodavala se u kutijama vojne poštanske službe. Najprodavanija usna harmonika imala je natpis *Durch Kampf zur Sieg* – „Kroz borbu do pobe-
de“. Gertruda Šedla, dvadesetsedmogodišnja učiteljica u malom gradu pored Bremena, opisala je maja 1914. godine u dnevniku javnog prikupljanja sredstava za Crveni krst: „Ovo me veoma zanima – kako i ne bi kad imam tri brata stasala za regrutaciju? Što je još važnije, shvatam važnost rada Crvenog krsta pošto sam čitala o životu Florens Najtingejl i jer znam iz zanimljive knjige Paula Rorbaha *Nemačka svetska politika* koliko je ozbiljna i stalna pretnja rata.“

Vilhelm Drugi je vladao carstvom ujedinjenim tek nedavno; ono je ostvarilo izuzetnu privrednu snagu, ali je ostalo podložno nesigurnostima koje je sam car oličavao. On zapravo nije bio krvožedan, ali je bio sklon kićenju i predstavama i žudeo je

za vojnim uspesima; zapravo je imao mnoge osobine uniformisane verzije gospodina Žapca iz knjige Keneta Grejama *Vetar u vrbama*. Posetioci su govorili o izrazito homoerotskoj atmosferi na nemačkom dvoru, o tome kako je car bliske posetioce kao što je vojvoda od Virtemberga pozdravljao poljupcem u usta. U prvoj deceniji dvadesetog veka dvor i vojsku potresao je niz homoseksualnih skandala traumatičnih gotovo kao Drajfusova afera u Francuskoj. Godine 1908. grof Ditrih fon Hilzen-Hezeler, šef carevog vojnog kabineta, umro je od srčanog udara izvodeći plesnu tačku obučen kao balerina u lovačkom dvorcu u Švarcvaldu, a među gledaocima je bio i sam car.

Dok je Vilhelmova bliska okolina ispoljavala sklonost ka grotesknom, on sam je tragao za razlozima za oduševljenje pokazujući neumorno odsustvo zdravog razuma; većina njegovih savremenika smatrala ga je lako neuračunljivim, i verovatno je i bio takav u kliničkom smislu. Kristofer Klark je napisao: „Bio je ekstremni primer edvardijanske društvene kategorije, klupski davež koji većito razjašnjava nove omiljene projekte čoveku do sebe. Nije nikakvo čudo što je mogućnost da za ručkom ili večerom sede do nemačkog cara ulivala strah u srca mnogih evropskih krunisanih glava.“ Kontraadmiral Albert Hopman, promućuran i prodoran pomorski oficir, maja 1914. napisao je o caru: „On je oličenje sujete, žrtvuje sve sopstvenom raspoloženju i detinjastoj rasonodi bez ikakve kontrole. Pitam se kako ljudi u čijim venama teče krv, a ne voda, mogu da podnose njegovo društvo.“ Hopman je u dnevniku opisao neobičan san koji je usnio u noći 18. juna 1914. „Stojim ispred zamka... Onda vidim starog slomljenog cara Vilhelma [Prvog] kako razgovara s nekim ljudima držeći sablju u koricama. Prilazim mu, on se oslanja na mene, vodim ga u zamak. On mi kaže: „Moraš izvući mač... Moj unuk [Vilhelm Drugi] preslab je [za to].“

Svi evropski vladari su bili nepredvidivi u igri smrti započetoj 1914, ali Vilhelm je bio najnepredvidiviji. Bizmark je u nasleđe Nemačkoj ostavio nedelotvornu organizaciju u kojoj je volja nemačkog naroda izražena u sastavu Rajhstaga bila podložna ovlašćenjima cara, njegovih imenovanih ministara i načelnika Generalštaba. Džonatan Stajnberg opisuje doba Vilhelmove vladavine započete smenom kancelara 1890: „Bizmark je... ostavio sistem kojim je samo on, vrlo nenormalan čovek, mogao da upravlja, a i to samo ako je za vladara imao normalnog cara. [Od tada] nije bilo nijednog od ta dva uslova i sistem se izopačio u ulizištvo, spletkarenje i razmetljivost koji su od carske Nemačke načinili opasnost po susede.“ Maks Veber, u to doba rođen, slično je pisao o Bizmarku: „Ostavio je zemlju *bez ikakvog političkog obrazovanja... potpuno lišenu političke volje*. Zemlja je navikla da se pokorava strpljivo i fatalistički bilo kakvim odlukama donesenim u ime monarhističke vlasti.“* Demokratski uticaj je bio najjači na polju domaćih finansija, a najslabiji u oblasti spoljne politike. Nemačku spoljnu politiku su krajnje tajnovito vodili ministri koje je car lično imenovao ne vodeći računa o odnosu snaga u Rajhstagu, a na nju je promenljiv, ali uvek jak uticaj imala i vojska.

Hoencolerni su u društvenom smislu sve shvatali pogrešno. Nemački prestolonaslednik se 1913. vratio iz lova na lisice u Engleskoj uveren – krajnje pogrešno – da je Nemačka vrlo omiljena među pripadnicima engleske vladajuće klase. Njegov otac, zakrčljale leve ruke i opsednut pojedinostima vojnih uniformi i propisa, bio je vrlo osetljiv, a zbog žudnje za poštovanjem njegov govor beše nepromišljena mešavina laskanja i pretnji. Vilhelm je jednom upitao arhiimperijalistu Sesila Roudsa: „Recite mi, Roudse, zašto nisam popularan u Engleskoj? Šta da učinim da bih bio omiljeniji?“ Rouds je odgovorio: „Možda bi trebalo

* Kurziv je originalan. (Prim. aut.)

da ne činite ništa.“ Car je malo zastao, a onda prsnuo u smeh. Nije bio u stanju da poslušá ovakav savet. Godine 1908. Vilhelm je na pismu svog ambasadora iz Londona nažvrljao belešku: „Ako žele rat, neka ga počnu, mi se ne plašimo!“

U godinama pre 1914. evropski savezi nisu bili čvrsti; treperili su, lelujali se i menjali. Francuzi su zakoračili u dvadeseti vek s mogućnošću invazije na Englesku zabeleženom u svojim ratnim planovima, a Engleska je 1905. još imala rezervni plan za napad na Francusku. Jedno vreme su obe zemlje verovalé da bi Rusija mogla izaći iz Antante i priključiti se Trojnom savezu. Godine 1912. grof Berhtold se poigravao s približavanjem Sankt Peterburgu, ali pokušaji su propali zbog nepomirljivih razlika u stavovima o Balkanu. Sledeće godine Nemačka je ponudila zajmove Srbiji. Mnogi prvi dobitnici Roudsove stipendije za studije na Oksfordu bili su mladi Nemci, što je odražavalo britansko poštovanje, čak i divljenje, prema nemačkoj kulturi. Cenila se i nemačka industrija; do 1911. *Vikers* je sarađivao s *Krupom* na nacrtima i proizvodnji upaljača za granate.

Iako je pomorska trka između Velike Britanije i Nemačke umnogome kvarila međusobne odnose dveju zemalja, nemački kancelar Teobald Betman-Holveg i britanski lord kancelar Ričard Haldejn nespreno su pokušavali da ih poboljšaju. Betman-Holveg je tražio garancije da će Velika Britanija ostati neutralna u slučaju kontinentalnog rata i to je skupo platilo kod kuće jer je kao navodni anglofil izubio poverenje vatrenih nemačkih nacionalista. U međuvremenu je carev brat princ Hajnrih Pruski tokom razgovora s britanskim vojnim izaslanikom kapetanom bojnog broda Vilfredom Hendersonom januara 1914. izjavio na savršenom engleskom, koji bi se lako razumeo za svakim londonskim stolom, da „druge velike evropske pomorske nacije nisu bele“. Ova primedba, koja je obuhvatila

Ruse, Italijane, Austrougare i Francuze, naišla je na Hendersono-
novo toplo odobravanje. Izveštavajući Admiralitet o carskim
komentarima, Henderson je napisao: „Uveren sam da je Nje-
govo carsko visočanstvo na veoma britanski način izrazilo stav
koji preovladava u našoj Ratnoj mornarici.“

Sledeće pokolenje je smatralo ove reči dovoljno neugodni-
ma da se izbacе iz knjige sličnih diplomatskih izveštaja. No
tema koju je princ Hajnrih pokrenuo prihvaćena je na zajednič-
koj večeri nemačkih i britanskih pomorskih oficira na kojoj se
nazdravljalo samo „dvema belim nacijama“. Na regati u Kilu
1914. neki nemački mornari zaklinjali su se na večito prij-
ateljstvo gostima iz Kraljevske ratne mornarice. Zapovednik
nemačkog bojnog broda *Pomern* rekao je oficirima britanske
krstarice *Sautempton*: „Mi se trudimo da se oblikujemo prema
tradicijama naše mornarice, i kad pročitam u novinama da se
mora razmotriti mogućnost rata između naše dve zemlje, uža-
snem se – za nas bi to bio građanski rat.“ Kćeri velikog admi-
rala Tirpica imale su englesku guvernantu i školovale su se u
Koledžu za dame u Čeltnamu.

Nemačka se divila Velikoj Britaniji, ali ju je i izazivala, pre
svega stvaranjem flote sposobne da se bori protiv Kraljevske
ratne mornarice – ovo je bila naročita careva lična želja kojoj
su se snažno protivili kancelar i vojska – a što je još važnije,
remećenjem kontinentalne ravnoteže snaga tako drage britan-
skom srcu. U Kilu 1914. godine viceadmiral ser Džordž Voren-
der je pozeleo da polaska Tirpicu i rekao: „Vi ste najslavniji
čovek Evrope.“ Tirpic je odgovorio: „Prvi put to čujem.“ Voren-
der je dodao: „Makar u Engleskoj.“ Nemački admiral je zare-
žao: „Vi u Engleskoj mislite da sam ja engleski bauk.“ Tirpic je
zaista bio bauk, kao i njegov car. Koliko god da je Nemačka to
prikrivala, njene vođe želele su da obezbede prevlast u uprav-
ljanju Evropom, na šta nijedna britanska vlada ne bi pristala,
a posle toga nameravali su da posegnu i preko svetskih mora.

Nemački ambasador u Londonu knez Lihnovski je zabeležio reči lorda Haldejna: „Ako Nemačka napadne Francusku, Engleska će joj bezuslovno priskočiti u pomoć pošto ne sme dozvoliti poremećaj ravnoteže snaga.“ Lihnovskog u Berlinu nisu ozbiljno shvatali, pre svega zato što je voleo sve što je englesko. Njegovi domaćini nisu uzvraćali ta osećanja. Britanski premijer Herbert Askvit je napisao svojoj prijateljici Veniši Stenli da su knez i kneginja Lihnovski „vrlo naporni gosti. Nemaju nikakve manire, a on je brbljiv i stalno zapitkuje za sitnice.“

Ambasador je preneo Haldejnovu upozorenje Berlinu, a ono je s prezirom odbačeno. General Helmut fon Moltke, načelnik Generalštaba, smatrao je Britansku kopnenu vojsku žandarmrijom carstva bez mnogo uticaja, a Kraljevsku ratnu mornaricu nevažnom u kopnenom sudaru snaga. Car je na ambasadorovom izveštaju napisao da je, po njegovom mišljenju, britanska zamisao o ravnoteži snaga „idiotska“ i da će pretvoriti Englesku „u našeg većitog neprijatelja“. U pismu nadvojvodi Francu Ferdinandu opisao je Haldejnove primedbe kao „pune otrova, mržnje i zavisti prema dobrom razvoju naših odnosa i naših dveju zemalja [Nemačke i Austrije]“. Nekoliko britanskih profesora upozoravalo je da na nemačkim univerzitetima preovlađuje stav da je neizbežna istorijska borba između nemačkog i britanskog naroda poistovećenih s Rimom u usponu i na propast osuđenom Kartaginom.

Nemačka i Dvojna monarhija Austrije i Mađarske bile su stubovi Trojnog saveza. Treća članica je bila Italija, ali niko nije računao na njeno učešće u mogućem ratu. Većim delom pret hodnog veka Osmansko carstvo je bilo poznato kao „bolesnik s Bosfora“, a njegova moć i teritorije su se smanjivali. U toj ulozi sada ga je zamenilo Habzburško carstvo, čiji je raspad usled sopstvenih protivrečnosti i nezadovoljstva manjina bio u žiži stalnih pretpostavki vlada i novinara svuda, pa u velikoj meri i u Nemačkoj. No vladari dinastije Hoencolern podigli su očuvanje

svog omamljenog saveznika na nivo ključnog cilja svoje spoljne politike. Nemački car i njegovi savetnici vezali su se za Habzburge, uglavnom zbog toga što bi raspad Austrougarske pogodovao njihovim odabranim neprijateljima – Rusiji i njenim balkanskim šticienicima. Vilhelm je često rđavo govorio o „slovenstvu“ i navodnom frontu protiv „germanstva“ s Rusijom na čelu. Desetog decembra 1912. rekao je švajcarskom ambasadoru u Berlinu da „neće ostaviti Austriju u nevolji; ako diplomatija omane, moraćemo da vodimo rasni rat“.

Habzburška carevina je imala pedeset miliona podanika iz jedanaest nacija i zauzimala je teritorije savremene Austrije, Slovačke, Češke, Mađarske, Hrvatske, Bosne i Hercegovine, delove Poljske i severoistočne Italije. Franc Jozef je bio umoran starac od osamdeset tri godine – na presto je došao 1848, a Dvojnu monarhiju stvorio je 1867. Dvadeset osam godina uživao je u bliskosti s glumicom Katarinom Šrat. Pisao joj je kao svojoj „dragoj dobroj prijateljici“, a ona mu je odgovarala: „Vaše carsko-kraljevsko veličanstvo, moj preuzvišeni gospodaru“. Imala je pedeset jednu godinu 1914. i njih dvoje su se odavno smirili u prijatan domaći život. U Bad Išlu, svojoj letnjoj rezidenciji, car je odlazio sam u njenu kuću, vilu Felicitas; ponekad je stizao oko sedam uveče, prethodno poslavši Katarini poruku: „Molim te, ostavi mala vrata otključana.“

Pošto je u mladosti nekoliko godina proveo u vojsci, pa čak i omirisao bitku, car je gotovo uvek nosio uniformu. Smatrao je da je vojska ujedinjujuća sila carstva. Oficiri su većinom bili plemići, najčešće tašti i nesposobni. Simbol vladavine Franca Jozefa jeste njegov zahtev kao mladog vladara da se jedna vojna vežba održi na terenu okovanom ledom, zbog čega su se mnogi konji okliznuli i pali, a dvojica jahača su poginula. Posmatrano šire, tako je i nastavio da vlada, trudeći se da se odupre neumoljivim socijalnim, političkim i privrednim silama. Profesor Norman Stoun je opisao Habzburšku monarhiju kao „sistem